

УДК: 336.4

Ковалсьчук Ю.В., магістр філософії, аспірант[©]
Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів, Україна

ЗНАК, ЯК ОСНОВНА СЕМІОТИЧНА КАТЕГОРІЯ (МОДЕЛЬ ЗНАКУ Ч. ПРСА І Ф. ДЕ СОССЮРА, ТРИ ВИДИ ЗНАКІВ ЗА Ч. ПРСОМ)

Сьогодні, в час, коли той, хто володіє інформацією – володіє світом, стає актуальною й проблема семіотики: про неї говорять ЗМІ, проводяться різноманітні дослідження у її сфері, використовуються її категорії у різних сферах суспільства. Семіотика, яка розглядає весь, без винятку, людський досвід як інтерпретовану структуру, що опосередковується і живиться знаками, стає основою будь-яких інформаційних полів, пронизуючи світ інформації, відкриваючи його через його ж прихованість. Центральною семіотичною категорією є знак. Категорія «знаку» походить від грецького слова «сема» – елементарний смысловий компонент. У семіотичному дискурсі існує і таке визначення знаку – як певного емпіричного матеріального об'єкту, який сприймається на чуттєвому рівні і виступає у процесі спілкування та мислення людей. Слід зауважити, що існують деякі відмінності у трактуванні знаку, наприклад філософією – знак як одиниця мислення, та лінгвістикою – знак як поєднання поняття (концепту) і звукообразу. У даній статті знак визначатиметься як те, що використовується для позначення чогось іншого. Саме це визначення знаку, що буде показано нижче, і уникає суперечностей у розумінні, і надає найповніше уявлення про те «що є знак», і утримує в собі певну нерозкритість та втаємниченість цього феномену. Варто зазначити, що наука і культура, які є основними сферами людського життя, неможливі без знаків і знакових систем, так як ХХІ століття не мислиться без своєї гіпертекстуальності, в основі якої лежить знак. Людина оперує знаками, перетворюючи їх у значення, а значення створюють інформаційне поле. Оскільки за Г. Фреге, значення без знаку не можливе, то це унеможливлює і саму інформацію, що підкреслює важливість дослідження феномену знаку та знакових систем.

Ключові слова: семіотика, знак, дискурс, репрезентація, інтерпретанта, концепт, інформація, сигніфікація, семіологія, семіоз, лінгвістика, інтенція, конвенція, *Umwelt*.

Одним із перших мислителів, який висловив ідею знака (*signum*) як універсального інструмента або засобу, на основі якого здійснюється повідомлення будь-якого виду чи рівня, був Августин. Правда, ще задовго до нього, знак не лише досліджувався, але й розвивався, зокрема, стоїки, у дебатах з епікурейцями, розвинули найтривалішу теорію знаку в античному світі. На жаль, їхні думки вижили лише у фрагментах, переданих їхніми ворогами, в тому числі і Секстом Емпіриком. Як зазначає відомий семіотик сучасності Джон Ділі у своїй книзі «Основи семіотики»: «Саме Августин уперше запропонував «загальну семіотику», тобто загальну «науку», або «доктрину» про знаки, де знаки стають родом (*genus*), у якому слова (*onomata*) і природні симптоми (*semeia*) є уподобленням, рівними видові» [2,165].

[©] Ковалсьчук Ю.В., 2014

Перш за все, зупинимося на понятті знака в розумінні лінгвіста Ф. де Сосюра, який запропонував лінгвістичну модель конституювання знаку, або як її ще називають – дідичну (двообічну) чи білатеральну. За цією моделлю, знак становить собою поєднання концепта (поняття) і звукообразу. Ці два елементи умовної будови він назвав означуваним або сигніфікатом і означником або сигніфікатом. Структуру й обсяг означуваного (концепту) визначають через ситуацію, контекст. Взаємодія означника й означуваного в дискурсі властиво й породжує знак. Відношення між означуваним і означником реферується як сигніфікація – процес встановлення взаємозалежності між двома компонентами знака у семіології. У цьому відношенні одне існує через друге і це відношення є довільним, строго не фіксованим і морально не мотивованим, що й є зasadницею тезою семіологічної теорії. Сигніфікація характеризує знак як динамічну мовленнєву сутність. «Лінгвістичний знак не є зв'язком між річчю і назовою (іменем), але між концептом і звуковим паттерном» [3,479]. Довільність знака дає можливість витлумачити його природу через інтерпретацію і вагомість тексту. Знаки мають радше множинне, а не однічне значення. Сосюор заявляє, що цілісна лінгвістична система заснована на ірраціональному принципі про те, що знак є довільним. «Сама ж концепція значення за Фердинандом де Сосюром, є структуральною і відностісною, а не референційною: первинність надається відношенням скоріше, аніж речам» [1,143]. Відтак, генерування значення має за свою передумову саме те, як знаки первинно відносяться один до одного у лінгвістичній системі, на чому і наголошує вчений-лінгвіст. Не існує такого знаку, який генерував би значення з самого себе. Звідси визначається важливість синтаксичного рівня знакової системи у Фердинанта де Сосюора, оскільки значення ідуть від відношень між знаками.

Довільна природа знака, у даній концепції знака, є принципом мови. Довільність знака є радикальною концепцією тому, що вона пропонує автономію відносно реальності. Сосюрова модель мови, з наголосом на внутрішній структурі в межах знакової системи, може вважатися такою, що підтримує погляд, згідно з яким мова не відображає реальність, а конструює її. Але якщо значення генеруються із самої знакової системи, лінгвістичної структури, а не з реальності, то звідси виходить, що ми тоді перебуваємо в симуляційній реальності – коли терміни не відповідають реальності! Якщо ми допускаємо, що значення генеруються ззовні, то ми виходимо на проблему референції, про яку говорить Чарльз Пірс у своїй філософській концепції знаку. Знакова система і реальний світ існують паралельно, та первинність все ж знаковим системам: людина формує свій світ і дійсність.

Розглядаючи філософську модель знаку за Чарльзом Пірсом, слід зауважити, що він притримується такої думки, за якою «Ніщо не може бути знаком, якщо воно не піддається критиці, як знак» [2,32]. На відміну від Фердинанта де Сосюора, він дає трибічну модель. Варіанти Пірсової тріади часто подаються як «семіотичний трикутник», який побудований на гаслі: «Немає знака без інтерпретатора!» [6, 56]. Звідси і виходить, що одним із трьох елементів «семіотичного трикутника» є інтерпретатор (інтерпретант), а також об'єкт (референт) і звукообраз (represantamen). Репрезентамен за значенням подібний до Сосюорового означника, тоді як інтерпретант є подібний за значенням до означення. Та все ж слід зауважити, що інтерпретант має також якість неподібну до означення: він сам є знаком у розумінні інтерпретатора

(сенс зроблений знаком). Референт – об'єкт до якого знак відсилає, реферує. Взаємодія між репрезентаментом, об'єктом та інтерпретантом виводиться Чарльзом Пірсом як семіоз – дія знаків.

Варто підкреслити, що коли з'являється знак, то він з'являється для когось – для живої істоти. Знак – це те, що в певному сенсі для когось замінює інший об'єкт. Бути знаком, за Чарльзом Пірсом – означає потребу репрезентувати когось іншого ніж себе. В ментальності цей знак як знак про інший знак. Саме другий знак є інтерпретантом. Тут не можна точно визначити що до ментальності, а що ні, бо знімається питання матеріального та ідеального: у Пірса одна єдина реальність. Знакова система і реальність взаємодоповнюють один одного. Звідси і референція, а не відношення, як у Фердинанта де Соссюра, оскільки значення не іде від відношення між знаками, а реферується з реальності, там де є об'єкти – об'єктна реальність. Об'єкти існують в ментальному просторі. За Пірсом навіть обмін між знаками є ментальним.

Якщо ж говорити про знак в масовій комунікації, то слід підкреслити, що він безпосередньо пов'язаний із референцією, визначення якої дає саме Чарльз Пірс. Людська свідомість виділяє, виокремлює, сприймає через монітор чи екран невизначену кількість знаків у інформаційному потоці. Сприйняття та виокремлення залежить безпосередньо від людини, яка виступає не лише «приймачем» знаків, але й їхнім інтерпретатором, «носієм» і «породжувачем» інтерпретанті. Оскільки, сама інформація не дорівнює знанню, бо одна і та ж інформація може дати різне значення, то вона і немає жодного відношення до значення. Значення існує на рівні свідомості. Значенням наділяє щось сама людина, виводить із інформаційного потоку або не виводить, тому будь-яке значення пов'язане з референцією. Значення без знаку не можливе і з'являється там, де діє знак. Навіть більше, Чарльз Пірс наголошує, що мислення без знаку неможливе: первинним знаком є ідея, найширшим знаком, центральним знаком.

Річ існує не залежно від того, знаємо ми про неї чи ні, знаємо ми її чи ні. Річ позначена перетворюється в об'єкт. Позначення речі, її визначення, відбувається через наше сприйняття, тому органи чуттів і є певною “перепусткою” речей в другу частину буття, пройшовши певну трансформацію у своїй буттевості. Як зауважує Джон Ділі, сприйняття є обумовлене відносинами, які складаються між індивідами одного виду. Об'єкти створюють наш видосвіт – *Umwelt*, поза яким не існують. Це поняття об'єктивного світу, об'єктної реальності, або «*Umwelt*», започаткував балтійський німець естонського походження Ойкскюлль. Розвиток виду передбачає розвиток середовища, видосвіту. Сьогодні розвиток семіотики, залишивши позаду всі недомовленості та суперечності розвивається в напрямку «*Umwelt*» шляхом семіозу, як перспективи цілісного досвіду.

Знак, не залежно від того, де ми його використовуємо, яку функцію він виконує чи яка наука його інтерпретує, – є тим, що позначає щось інше. Потрібно наголосити на тому, що знаки використовуються довільно або не довільно, а це говорить про кардинальну зміну вектору у нашому розумінні знаку – він втрачає свою природність за не довільного використання. Звичайно, визначення не зміниться, але походження – так. Внаслідок не довільного використання, матимуть місце штучно створені, сконструйовані, майстерно підібрані не лише знакові ситуації, але й самий знак. Знак, втрачає свою властивість бути посередником між усією множиною реальних та потенційних

значень і тими, хто ці значення прагнув би чи хотів осягнути. Сконструйований знак утримує в собі «настанову», що «скасовує» потенційність, утверджуючись, як єдино реальна. Знак, будучи тим чим він не є, - стає тим, і тільки тим, яким його робить «настанова». Хоч змінюється суть знаку в певному значенні, разом із зміною знакового походження, форма знаку залишається незмінною. Під формою маємо на увазі той критерій, за яким Чарльз Пірс розрізняє три види знаків. Форма несе у собі міру і спосіб вияву характеру об'єкта. Звідси виходить, що знак детермінований своїм об'єктом, змінюючи його для когось у певному сенсі або відношенні. Що ж до класифікації, то їх існує чимало, але до сьогоднішнього дня найпопулярнішою з них є класифікація знаків за Чарльзом Сандерсоном Пірсом. Філософ виділяє три види знаків – ікони, індекси і символи, що передбачають різні способи абстрагування від зовнішньої форми предметів.

Іконічний знак або ікони, виступають зображенням, що зберігають певну подібність до реального об'єкта. Найбільш очевидними, такими яскравими прикладами іконічних знаків є віртуальні зображення, в тому числі і зображення. Такі зображення, хоч передають, ніби ідентичність об'єкта, зберігають стовідсоткову подібність до нього, а все ж, на відмінно від нього, піддаються таким операціям, як збільшення, зменшення, стилізації та спрошення, навіть ускладненню. Найкращим прикладом іконічних знаків у цьому випадку є фотографії, малюнки, портрети, деталізовані картини, скульптури, зліпки, відбитки, сліди, пам'ятники. Слідуючи за логікою визначення іконічних знаків, сюди можна віднести і книги, які передають ідентичний текст, що в рукописі.

Індексальні знаки, або знаки-індекси, ще називають знаками-прикметами. Цей вид знаків постійно знаходиться при об'єкті – втрачає свою цінність і потрібність без об'єкту. Індексальний знак виступає певною характеристикою об'єкта, вказуючи на спосіб його прояву, «стаючи способом його прояву». Найзагальнішими прикладами цього типу знаків, які наводять майже всі семіотичні джерела – це є дим, що «означає» вогонь, біль – симптом хвороби, сміх – вияв радості.

Символічний знак є головним перенесенням значення. Символ «не зберігає прямого предметного зв'язку із об'єктом, який репрезентує, і тому слугує узагальненню, відкриває логічний простір для метафізики у пірсеанському сенсі – думок про думки, мислення про мислення» [30, 9]. Символ діє через свідоме і підсвідоме. Ми не можемо його побачити і завчити чи вивчити як іконічний знак, ми засвоюємо його. Для того, щоб засвоїти, ми маємо спочатку його розтлумачити. Це тлумачення потребує певного правила, з чого виходить, що символ – це конвенційний знак, зазвичай асоційований до загальних ідей. Правило діє так, щоб символ був інтерпретований через відсылання до об'єкту. Правилом або законом, за яким тлумачати символ, є код. Код створює релевантність (відношення) від конвеції між людьми певної культури, або іншими словами – від узвичаєння релевантності. Таким чином, код створює значимість внаслідок застосовності. З одного боку, символ стоїть за таких обставин найдальше від істини, до якої є найближчим іконічний знак (цілісно відтворює образ), оскільки символізм певних речей може бути поширеним і застосованим в одній культурі, а в іншій – ні. Тому з однієї сторони, символ – це знак, який утримує в собі часовість через історичну конвенційність, а звідси і очевидність свого змісту, з іншої – незрозумілість та непрочитаність через відсутність конвенції, і разом з нею, відсутність коду у

своїй ментальності. Що ж до метафізичного або феноменологічного виміру символу, то він є не просто знаком, а вторинним знаком – знаком про знак, а разом з тим, і певним феноменом у людській свідомості, що утримує у собі таку інформацію, яка зумовлена не реальністю і не може бути завжди прочитана свідомістю, – є проявом колективного безсвідомого. За Карлом Гюставом Юнгом, символіка є мовою безсвідомого, його проявом, тому й потребує найвищого рівня абстрагування.

Розгляд поняття «знаку» генерує такий висновок: знак є невід'ємним елементом репрезентації дійсності. Знаковий простір сьогодні ще потребує детального вивчення та дослідження, але перші кроки пізнання цього простору вже зроблені, зокрема у лінгвістиці та філософії. Завдяки лінгвоцентричній теорії знакової системи Фердинанта де Соссюра та «англо-саксонській», логічній теорії знака Чарльза Пірса, відомої під назвою «прагматизм» у галузі філософії, ми сьогодні можемо говорити про знак як про певне «злиття» цих двох теорій. Знак повстає повноправним «володарем» як безсвідомих, так і свідомих течій людської мислиннєвої діяльності, а це потребує не лише глибинного наукового дослідження феномену любові, але й відповідальності від того, хто використовує знак. Звідси, особливого значення набуває інтенція, яку несе у собі знак, що зумовлює нові дослідження у напрямку прагматичного виміру мови.

Література

1. Бацевич Ф.С. Філософія мови / Ф.С. Бацевич. – К., 2008. – 239 с.
2. Ділі Д. Основи семіотики / Д. Ділі. – Львів: Арсенал, 2000. – 232 с.
3. Карась А. Реальність і філософія у семіотичному аспекті / А.Каась // Записки наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософічної секції. – Том 256. – Львів, 2008. – С. 469-484.
4. Каась А. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності / А.Каась // Філософська думка. – 2008. – № 5. – С. 38–46.
5. Кісі Р. Мова, думка і культурна реальність (Від О. Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р.Кісі. – Львів: Літопис, 2002. – С.97-179.
6. Пірс Ч.С. Что такое знак? [Електронний. ресурс]. – Режим доступу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/phil/07/07.html>
7. Соссюр Ф. Труды по языкознанию; пер. А.А. Холодовича. / Ф.Соссюр. – М., 1977. – 386 с.

Рецензент – к.ф.н., доцент Костенко В.Г.